

Grażyna Wrona

Towarzystwa naukowe w Krakowie i ich biblioteki oraz księgozbiory w latach 1918 – 1939*

Przemiany, jakie nastąpiły w życiu umysłowym i naukowym po odzyskaniu w 1918 roku przez Państwo Polskie niepodległości, wiązały się bezpośrednio z nowymi zadaniami nałożonymi na wszystkie środowiska i organizacje naukowe – uniwersytety, wyższe szkoły specjalne, towarzystwa i instytuty naukowe. Wzrost roli tych instytucji naukowych wynikał jednak z szerszych uwarunkowań: z jednej strony istniała pilna potrzeba aktywnego włączenia się polskich uczonych w naukę światową, z drugiej zaś – konieczność opracowania programu organizacji badań naukowych w kraju. Głównymi ośrodkami pracy naukowej w odrodzonej Polsce stały się miasta: Kraków, Warszawa, Lwów, a także Wilno. Działające na tych terenach instytucje naukowe, a wśród nich towarzystwa, realizowały swoje zadania statutowe w oparciu o mecenat państwowy, a nie jak dotychczas prywatny. Założenia te jednak nie zawsze znajdowały potwierdzenie w rzeczywistym działaniu, a przyczynami były kolejne kryzysy gospodarcze, kłopoty finansowe, lokalowe i personalne towarzystw, bo one właśnie pozostają w kręgu naszych zainteresowań.

Wybór tematu, a więc miejsca (Kraków) i przedziału czasowego (lata 1918 – 1939), wydaje się być w pełni uzasadniony dotychczasowym, niewystarczającym stanem wiedzy. Wspomniane lata są okresem wzmoczonego pod względem ilościowym rozwoju krakowskich towarzystw naukowych oraz ich dużej, znaczącej dla kultury polskiej aktywności.

Głównym przedmiotem zainteresowań badawczych są dzieje towarzystw naukowych działających w Krakowie w latach 1918 – 1939, a szczególnie ich biblioteki i księgozbiory. Za punkt wyjścia nie przyjęto jednak roku 1918, lecz 1851, kiedy to

powstało Cesarsko-Królewskie Towarzystwo Rolnicze Krakowskie, kontynuujące następnie swą działalność w 20-leciu międzywojennym. Uzasadniona więc stała się potrzeba przedstawienia głównych faktów z dziejów tych towarzystw naukowych w Krakowie od pierwszych lat ich istnienia. Wkroczyły one bowiem w 1918 roku w nowy etap działalności z konkretnymi osiągnięciami, wypracowanymi metodami i pewnymi doświadczeniami w określaniu i zaspokajaniu potrzeb miasta oraz jego mieszkańców. Niejednokrotnie kontynuowane były prace bądź badania zainicjowane jeszcze przed odzyskaniem niepodległości.

W niniejszej dysertacji analizie poddano 24 towarzystwa naukowe powstałe w latach 1851 – 1917. Pominięte natomiast zostało Towarzystwo Naukowe Krakowskie (1815), przekształcone następnie w 1872 roku w Akademię Umiejętności¹. Akademia Umiejętności, będąca najbardziej reprezentatywnym z towarzystw działających w Krakowie i pełniąca rolę centralnego ośrodka pracy naukowej, doczekała się kilku opracowań zarówno historycznych, jak i omawiających jej wkład w rozwój nauki polskiej². Ponowne przytoczenie faktów z dziejów tego towarzystwa, a znanych już z różnych opracowań, byłoby jedynie powtórzeniem dokonanych ustaleń. Autorka świadoma znaczenia i roli, jaką odegrała PAU oraz ludzie z nią związani w rozwoju polskiej myśli naukowej, a także ze względu na szacunek dla tej instytucji uważa, że koniecznością jest stworzenie odrębnej na jej temat monografii.

Tak więc – jak już wspomniano – analizie poddano 24 towarzystwa naukowe działające w Krakowie w latach 1845 – 1918 oraz 47 towarzystw naukowych istniejących w latach 1918 – 1939. O zaliczeniu do grupy towarzystw naukowych decydowało „kryterium naukowości”, tzn. spełnienie jednego z trzech warunków:

- 1) uwzględnienie terminu „naukowy” w nazwie towarzystwa, np. Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne;
- 2) określenie w odpowiednich paragrafach statutu charakteru naukowego towarzystwa;
- 3) prowadzenie działalności naukowej, której zakres również został statutowo wyznaczony.

Dotąd krakowskie towarzystwa nie stały się przedmiotem opracowania, zarówno jeśli chodzi o przedstawienie całokształtu ich działalności w ujęciu zbiorowym, jak również w ocenie ich znaczenia dla nauki i miasta. Istniejące szkice i studia ograniczają się zazwyczaj do zestawień liczbowych, poprzestając jedynie na wymienieniu z nazwy

bardziej znanych towarzystw. Pomijano natomiast zupełnie oddziały oraz ich pracę, a przecież i one miały swój znaczny wkład w różne dziedziny życia naukowego, kulturalnego, a także w realizację potrzeb intelektualnych krakowskiej społeczności naukowej. Potraktowanie na równi towarzystw pełniących funkcję zarządów głównych z oddziałami wydało się celowe, bowiem oddziały te niejednokrotnie stworzyły silne lokalne ośrodki pracy naukowej, np. odczytowo-dyskusyjne. Kolejnym powodem był fakt, iż mimo ogólnie funkcjonującej opinii o znaczącej roli towarzystw naukowych, mało uwagi poświęcono towarzystwom lokalnym, ich próbom włączenia się w ogólnokrajową działalność naukową.

Reasumując, zasadniczym celem pracy jest – z jednej strony próba przedstawienia całokształtu działalności towarzystw naukowych istniejących w Krakowie w latach 1918 – 1939, a także określenie zakresu, w jakim towarzystwa te przyczyniły się do rozwoju nauki polskiej i zaspokajania potrzeb lokalnych, z drugiej zaś opisanie środków służących do realizacji zadań statutowych oraz sposób wykorzystania wyników badań.

Jednym z ważnych środków służących do realizacji zadań zawartych w statutach było prowadzenie przez poszczególne towarzystwa bibliotek i czytelni. Nie zawsze jednak towarzystwa miały możliwość zorganizowania biblioteki lub posiadania księgozbioru. Przyczyny zaś tkwiły przede wszystkim w trudnościach lokalowych, finansowych i personalnych towarzystwa. W pracy podejmuje się też próbę opisanie funkcjonowania bibliotek i księgozbiorów jako jednego z przejawów działalności krakowskich towarzystw naukowych. Analizie poddano zatem księgozbiory, zmierzając do określenia charakteru gromadzonych zbiorów, przedstawienia ich wielkości, źródeł wpływu, opisanie spraw lokalowych i bibliotekarzy.

Prace przygotowawcze do opracowania tematu przebiegały trzema etapami:

- 1) sporządzenie wykazu towarzystw naukowych działających w Krakowie w latach 1918 – 1939,
- 2) poszukiwania bibliograficzne i ocena stanu badań,
- 3) poszukiwania archiwalne.

Poszukiwania archiwalne uświadomiły autorce z jednej strony stan znacznego rozproszenia i rozdrobnienia tychże materiałów, w niektórych bowiem przypadkach dokumenty odnoszące się do działalności konkretnego towarzystwa znajdują się w kilku zbiorach, z drugiej zaś ich niekompletność, która być może jest także

wynikiem owego rozdzielenia. Ta niekompletność, a niekiedy zupełny brak jakichkolwiek materiałów o charakterze archiwalnym, widoczny zwłaszcza w grupie towarzystw medycznych, jest wynikiem – jak autorce wyjaśniono – „niechęci lekarzy do pracy administracyjnej”. Wydaje się zatem konieczne stworzenie w Archiwum Oddziału Krakowskiego PAN specjalnego działu gromadzącego materiały związane z działalnością krakowskich towarzystw naukowych. Ułatwiłoby to poszukiwania źródłowe w badaniach naukowych, a także uchroniłoby wiele cennych dokumentów od zagubienia lub zniszczenia oraz odciążęło inne instytucje, np. Archiwum Państwowe, które wciąż boryka się z kłopotami lokalowymi.

Zgromadzony i usystematyzowany materiał drukowany oraz archiwalny miał zasadniczy wpływ na przyjętą konstrukcję pracy, zmuszając do rozszerzenia lub zawężenia pewnych zagadnień. Całość pracy podzielona została na cztery rozdziały.

Rozdział **p i e r w s z y** poświęcono rozwojowi i działalności towarzystw naukowych w Krakowie do roku 1917. W części tej towarzystwa podzielone zostały na trzy grupy: 1) towarzystwa ściśle naukowe, 2) towarzystwa popierania nauk, 3) towarzystwa, które prace bądź badania naukowe prowadziły w bardzo wąskim zakresie. W każdej grupie przy omawianiu towarzystw przestrzegano kolejności chronologicznej według dat powstania. O wyborze tego typu klasyfikacji zadecydowała potrzeba przybliżenia funkcjonujących w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku typów towarzystw naukowych. W rozdziale tym przedstawione zostały również biblioteki i księgozbiory omawianych towarzystw, charakter gromadzonych przez nie zbiorów, ich wielkość, źródła wpływu i użytkownicy.

W rozdziale **d r u g i m** analizie poddano towarzystwa naukowe działające w Krakowie w latach 1918 – 1939. W odróżnieniu od podziału przyjętego w rozdziale pierwszym, w tej części pracy przyjęto klasyfikację towarzystw według dziedzin wiedzy, a w ich obrębie zastosowano układ chronologiczny. Podział ten przejęto za „Słownikiem towarzystw naukowych”. Ta współczesna klasyfikacja stworzyła możliwość przeanalizowania, na przykładzie towarzystw naukowych, pewnego fragmentu życia naukowego Krakowa w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Rozdział **t r z e c i** poświęcony został bibliotekom i księgozbiорom funkcjonującym przy towarzystwach w latach 1918 – 1939. Przedstawiono tutaj zbiory, ich charakterystykę, wielkość, źródła wpływu, lokal, finanse i bibliotekarzy. Autorka próbowała również odpowiedzieć na pytanie dlaczego, wbrew pierwotnym zamierze-

niom statutowym, tylko nieliczne towarzystwa mogły sobie pozwolić na prowadzenie biblioteki lub posiadanie księgozbioru. Podała również ocenie najciekawsze inicjatywy bibliotekarskie podjęte przez omawiane biblioteki, a także szukała przyczyn tak słabego zainteresowania potrzebą tworzenia własnych warsztatów pracy badawczej.

Zestawienie zebranych informacji pozwoliło na wyciągnięcie wniosków natury ogólnej. Motywacja tworzenia przez towarzystwa naukowe w latach 1918 – 1939 bibliotek lub zbierania innego typu pamiątek wynikała z przesłanek racjonalnych. Zgromadzony księgozbiór, przy założeniu, że był kompletny, aktualny i we właściwy sposób opracowany – umożliwiał szybki przepływ informacji, a stworzenie przy bibliotekach czytelni czasopism (np. czytelnia czasopism lekarskich, czytelnia czasopism chemicznych), ułatwiało dostęp do niej. Dużym osiągnięciem w tym względzie była również możliwość kompletowania specjalistycznych czasopism zagranicznych, otrzymywanych głównie w drodze wymiany lub jako dary. O dużej wartości posiadanych zbiorów świadczy m.in. fakt zaliczenia bibliotek Towarzystwa Ogrodniczego i Polskiego Towarzystwa Tatrzańskigo do najzasobniejszych polskich bibliotek w dziedzinach, które reprezentowały. Nie zawsze jednak założenia programowe i plany znajdowały urzeczywistnienie w faktycznym działaniu (kłopoty finansowe, lokalowe, kadrowe). Zbyt mała jednak ilość zgromadzonych informacji nie pozwalała na dokładne przedstawienie całokształtu pracy bibliotecznej, dokonanie szczegółowej analizy księgozbioru i stopnia jego wykorzystania.

Rozdział c z w a r t y, będący podsumowaniem dokonań krakowskich towarzystw naukowych do 1939 roku w skali ogólnokrajowej i lokalnej, wskazuje również czynniki aktywizujące i hamujące działalność tego typu instytucji. Zadaniem autorki w tej części pracy było również wykazanie nierozzerwalnych związków i zależności między istnieniem każdej instytucji naukowej a warunkami polityczno-gospodarczymi kraju.

Uzupełnienie tekstu stanowią dwa spisy pomocnicze: indeks osobowy i indeks instytucji.

Przedstawiona w omówionych rozdziałach, w sposób opisowy, działalność krakowskich towarzystw naukowych do 1939 roku pozwoliła na prześledzenie poszczególnych faz rozwoju u każdego, o ile to było oczywiście możliwe, reprezentanta danej dziedziny wiedzy. Wykorzystanie skompletowanych w ten sposób danych umożliwiło również przeprowadzenie krótkiej analizy ilościowej rozwoju tychże

towarzystw w poszczególnych latach. Pozostało zatem określić stopień realizacji zawartych w statutach zadań, w konkretnych warunkach historycznych i ekonomicznych, przy jednoczesnym wyznaczeniu czynników hamujących lub aktywizujących, a także skonkretyzowaniu osiągnięć tychże towarzystw w skali ogólnokrajowej i lokalnej. Szczegółowe zadania towarzystw, zwane też środkami umożliwiającymi realizację nadrzędną celu, można ujednoclić i przedstawić jako pewne podstawowe grupy form działalności. A więc były to: inicjowanie i podejmowanie badań naukowych, organizowanie odczytów naukowych, popularnonaukowych zjazdów, prowadzenie kursów specjalistycznych i o charakterze popularyzatorskim, podejmowanie działalności wydawniczej, zakładanie bibliotek i czytelni. Ważną rolę, jaką odegrały krakowskie towarzystwa naukowe w rozwoju i kształtowaniu polskiego życia naukowego, społecznego; a niekiedy i politycznego, wyznaczają konkretne prace, których zakres dotyczył pięciu głównych kierunków: badania naukowe, realizacja potrzeb miasta i jego mieszkańców, inicjatywy na polu oświaty i wychowania, wystąpienia o charakterze politycznym w obronie integracji ziem polskich, kontakty i współpraca międzynarodowa.

W znacznej mierze o całokształcie działań towarzystwa, a szczególnie o prowadzeniu badań naukowych decydowały możliwości finansowe oraz zaplecze naukowo-badawcze. Ogólna zaś sytuacja finansowa towarzystw związana była z sytuacją ekonomiczno-gospodarczą kraju. Kolejne fazy kryzysu gospodarczego wpływały hamująco na ich działalność, wstrzymane bowiem zostały subwencje, a członkowie zalegali ze składkami. Pewien czynnik warunkujący aktywność danego towarzystwa stanowiła liczba członków oraz fakt posiadania własnego lokalu. Uzyskanie pomieszczenia ułatwiało rozwijanie różnorodnych form pracy, a także dawało możliwość tworzenia własnych warsztatów pracy badawczej w postaci laboratoriów, bibliotek, czytelni oraz gromadzenia innego typu zbiorów.

W zakończeniu należy jednak dodać, iż nie zawsze zebrany materiał źródłowy pozwalał na przeprowadzenie szczegółowej analizy działalności interesujących nas towarzystw. Niekiedy trzeba było poprzestać na uwagach natury ogólnej. Nie stanowiło to jednak żadnej przeszkody w wykazaniu prężności działania krakowskich towarzystw naukowych i ich znaczącego wkładu w trwały dorobek nauki polskiej okresu międzywojennego.

PRZYPISY

* Autoreferat wygłoszony podczas obrony pracy doktorskiej, która odbyła się dnia 27 września 1990 r. na Wydziale Humanistycznym Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Promotor: doc. dr hab. Wacława Szelińska; recenzenci: prof. dr hab. Jan Trzynadłowski (Uniwersytet Wrocławski), prof. dr hab. Jerzy Jarowiecki (WSP w Krakowie).

¹ Została uwzględniona w zestawieniach liczbowych.

² R. Dutkova, Stosunki Towarzystwa Naukowego Krakowskiego z życiem naukowym kraju, „Stud. i Mater. z Dziej. Nauki Pol. S.A.”, z. 6, 1962; J. Hulewicz, Akademia Umiejętności w Krakowie 1873 – 1918, Wrocław 1958; Z. Jabłoński, Zarys dziejów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1815 – 1872), Kraków 1967; S. Kutrzeba, Polska Akademia Umiejętności 1872 – 1939; D. Rederowa, Powstanie i ustrój Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1815 – 1872), „Kwart. Hist. Nauki i Tech.” 1969, R. 14, nr 1; D. Rederowa, Formy współpracy Polskiej Akademii Umiejętności z zagranicą (1873 – 1952), „Stud. i Mater. z Dziej. Nauki Pol. S.A.”, z. 10, 1966; K. Stachowska, Dzieje budowy domu Towarzystwa Naukowego Krakowskiego w latach 1857 – 1866, „Rocz. Bibl. PAN Krak.” 1966, R. 17.